

TEKMUJOČI KONCEPTI NACIONALIZMA**

Dihotomije, banalni nacionalizem, diskurz nacionalizma, izumljene tradicije in zamišljene skupnosti

Povzetek. Članek kritično obravnava nekatere izbrane vidike študij nacionalizma, pri čemer izpostavlja teme in vsebine, ki so pogosto spregledane oziroma v širšem raziskovanju tega fenomena ostanejo ob robu. Čeprav so na prvi pogled nekompatibilne, tovrstne teme v resnici predstavljajo srž diskusije, saj prispevajo k osvetljevanju tistih antagonizmov, v katere se je raziskovanje nacionalizma ujelo v preteklih desetletjih, ko so se na eni strani znašli vnaprejšnji kritiki, na drugi pa pristranski zagovorniki. V članku smo razgrnili poglede, ki nacionalizem obravnavajo kot zvrst diskurza, se opredelili do dihotomij, ki so ena prepoznavnejših lastnosti, po katerih različni avtorji razumevajo nacionalizem, predstavili tipizacije nacionalizma in se posvetili nekaterim ključnim konceptom izbranih teoretikov nacionalizma, kot so zamišljene skupnosti, izumljene tradicije in banalni nacionalizem.

Ključni pojmi: diskurz nacionalizma, državljanski nacionalizem in etnični nacionalizem, vzhodni in zahodni nacionalizem, banalni nacionalizem, zamišljene skupnosti, izumljene tradicije.

Diskurz nacionalizma

Kritična obravnava poskusov teoretskih konceptualizacij naroda in nacionalizma nakazuje, da prvega ne moremo v zadovoljivi meri definirati s pomočjo domnevno objektivnih kriterijev oziroma znakov. Število značilnosti, ki naj bi tvorile najmanjši skupni imenovalec naroda, ter pomembnost, ki se pripisuje posameznemu znaku, so namreč vedno stvar arbitrarne presoje, s tem pa podvržene oportunistom politizacij in izključevalnih praks. Nekateri teoretiki nacionalizma namreč zatrjujejo, da niso znaki tisti, ki

* Dr. Damjan Mandelc, raziskovalec in pedagoški sodelavec na Oddelku za sociologijo, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani.

** Izvirni znanstveni članek.

štejejo, temveč gre predvsem za (moralne) zahteve, ki se postavljajo v zvezi z njimi. Craig Calhoun (1997) pravi, da narode sestavljajo predvsem zahteve in ne dejanski obstoj tega ali onega znaka. Prav tako zatrjuje, da geneze naroda in nacionalizma ne moremo izpeljevati zgolj iz etnokulturnega ali državljansko-libertarnega stališča. Po njegovem pri nacionalizmu ne gre za vprašanje kulture ali politike, temveč za preplet obojega – za *kulturalizacijo politike in politizacijo kulture*. Možnost, da bi se izognili pomanjkljivostim, ki jih prinašajo različni poskusi konceptualizacij nacionalizma, obenem pa zajeli tiste značilnosti, ki so skupne vsem oblikam nacionalizmov, nekateri avtorji (Calhoun, 1997; Özkirimli, 2005) vidijo v teoretski obravnavi nacionalizma kot posebne oblike diskurza.

Michel Foucault diskurz pojmuje kot fluidno, spremenljivo kategorijo, skozi katero se producira védenje in reproducira oblast, posledično pa tudi resnica. Za Foucaulta resnica ni nekaj nespremenljivega ali absolutnega, saj se reproducira skozi diskurze aktualne oblasti; resnica je lahko v različnih obdobjih nekaj povsem različnega. Skladno s to trditvijo se je nesmiselno spraševati o resničnem in neresničnem, temveč je potrebno gledati na učinke resnice, ki jo proizvaja določen diskurz. »Diskurz se navidezno izdaja za nekaj malenkostnega, a prepovedi, ki ga zadanejo, zelo zgodaj in zelo hitro odkrijejo njegovo zvezo z željo in oblastjo« (Foucault, 1991: 4). Diskurz je treba razumeti kot niz že vpeljanih, predobstoječih doživljanj, ki se izražajo in oblikujejo preko jezika oziroma govora. Ali kakor zapiše Özkirimli: »Nacionalizem je potemtakem poseben način doživljanja in interpretiranja sveta, referenčni okvir, ki nam pomaga, da osmišljamo in strukturiramo realnost, ki nas obdaja« (2005: 30).

Zgodovina naroda in nacionalizma ni le ena in nespremenljiva naracija; vedno sočasno obstaja več naracij, ki medsebojno tekmujejo za hegemono interpretacijo. »Nacionalne zgodovine se nenehno pišejo na novo, to pa odraža trenutne odnose hegemonije,« pravi Billig (1995: 71). »Številni drobni dokazi dnevno opozarjajo državljane na njihovo mesto v svetu nacionalnih držav. Vendar pa je to opominjanje tako vsakdanje, tako nenehno, da ga zavestno ne doživljamo več kot opominjanje.« Na ta način se tisto, kar »smo«, kar je »naše«, predstavlja kot objektivna realnost, kot spontano naravno stanje. »Domovina je tako vseprisotna in hkrati neopazna, ker se prikazuje kot kontekst« (Billig, 1995: 41, 109).

Prispevek Erica Hobsbawma in Benedicta Andersona

Leta 1983 sta bili objavljeni dve študiji nacionalizma, ki sta v osnovi razvijali splošne hipoteze o razvoju nacionalizma (obe sta izhajali iz marksistične tradicije), kljub temu da sta obe hoteli preseči diskurz o politični ekonomiji in prevzeti diskurz »postmodernističnega« dekonstruktivizma (Smith, 1998: 117). Oba prispevka, Hobsbawmov in Andersonov, dokazujeta, da so

narodi konstrukti in kulturni artefakti, v obeh je modernistični projekt prekrit s »postmodernističnimi« temami in jezikom (ibid.).

Malo teoretikov trdi, da je narod nastal *ex nihilo* in da ni pred njim obstajalo ničesar. Hobsbawm (1990: II. pogl.) govori o protonacionalnih vezeh, in prav to je glavni argument kritike etnosimbolistov na njegov račun.¹ Hobsbawm ugotavlja, da se nacionalizmi pojavijo v obdobju hitrih sprememb v družbenih odnosih, ko se stare tradicije ne uspejo odzvati na nove izzive. Nacionalizem uspe ponuditi njihovo zamenjavo. Ali z besedami Hobsbawma: »Nove tradicije se pojavijo preprosto zato, ker se stare niso (z) mogle prilagoditi« (Hobsbawm, 1989: 5).

S pojavom nacionalne države niso nastali le novi simboli, kot so to, denimo, zastave, himne in emblemi naroda, temveč je morala biti izumljena tudi zgodovinska kontinuiteta, denimo z ustvarjanjem stare preteklosti prek učinkovite zgodovinske kontinuitete, včasih s pol-fikcijo, včasih s prevaro in ponaredkom (ibid.: 7). Hobsbawmov koncept *izumljenih tradicij* (*invented traditions*) bi glede na Andersonov (2003) koncept *zamišljenih skupnosti* lahko prevajali tudi kot zamišljene/izmišljene tradicije. Hobsbawm namreč mednje prišteva tradicije, ki so dejansko izmišljene, oblikovane in formalno vpeljane, in tiste, katerih nastanek je težje izslediti, so pa nastale v kratkem in časovno zamejenem obdobju. V obeh primerih gre za tradicije, za katere se zdi, da so starejše, kot je to mogoče dokazati. Zamišljanje tradicij Hobsbawm definira kot »*proces formalizacije in ritualizacije, za katerega je značilno nanašanje na preteklost, čeprav samo skozi vsiljevanje ponavljanja*« (1989: 4). Učinek rednega ponavljanja določenih praks prepoznamo kot predstave o kontinuiranosti obstoja oziroma postavljanje izvora v dostikrat nedoločeno, a daljno preteklost. Drugi učinek, ki ga omogoča ritualno ponavljanje, pa je vcepljanje in vzdrževanje določenih (družbenoaktualnih) vrednot in norm. Kontinuirano obujanje jih predstavi kot naravne ali vsaj samoumevne. Namen zamišljanja tradicije je torej legitimirati obstoj trenutno favoriziranih norm in vrednot oziroma širšega ekonomsko-političnega stanja, in sicer prek navezovanja na njihovo tradicijo. Ali kot pravi Hobsbawm: »... [*zamišljene tradicije*] so odgovori na novejšo situacijo, ki privzamejo obliko nanašanja na stare situacije ali ki vpeljejo svojo lastno preteklost s kvaziobveznim ponavljanjem« (1989: 2). Njihovo družbeno kontingentnost nadalje potrjuje dejstvo, da niso oblikovane iz potrebe po zapolnitvi nekega manka kontinuitete, ampak iz zavestne potrebe po (re)interpretaciji pomena sedanjega družbenega stanja. Hobsbawm (1989: 9) našteva tri osnovne prekriva-joče se tipe zamišljenih tradicij, ki bi jih lahko razumeli tudi kot tri poglavitne funkcije tako zastavljenih tradicij:

¹ Še posebej Anthonyja D. Smitha kot najvidnejšega predstavnika.

Vpeljevanje in simboliziranje družbene kohezije (v prvotnem smislu nacionalnih skupnosti); legitimiranje (nacionalnih) institucij, statusov in razmerij delovanja avtoritete; socializacija, vsiljevanje vrednot, predstav in vedenjskih vzorcev. Narod zato lahko razumemo kot produkt »družbenega inženiringa« (ibid.: 13).

Da pa ne bi prišlo do prevelike poenostavitve koncepta, je treba namišljanje bolj natančno zamejiti. Zamišljanje skupnosti ne pomeni preprostega izmišljanja, v smislu, da že samo dejanje izmišljanja jamči tudi obstoj tako imenovane skupnosti. Niti ne gre za zamišljanje v glavi posameznika. V tem smislu tudi izključno subjektivne definicije nacionalnega niso zadovoljive. Zamišljanje skupnosti je treba razumeti kot sklop kolektivnih ideoloških predstav in praks, katerih uspešnost pogojuje širši družbenoekonomsko-politični kontekst. Ali kot zapiše Hobsbawm: *»Narode in z njimi povezane pojave je treba analizirati z vidika političnih, tehničnih, administrativnih, gospodarskih in drugih pogojev in zahtev« (1990: 11).*

Tudi Andersonov termin zamišljenih skupnosti (*imagined communities*) ne pomeni nujno »izmišljenega«, temveč pomeni, da ljudje, ki se definirajo kot člani naroda, ne bodo nikoli spoznali večine svojih sodržavljanov, kljub temu pa bo v njihovih mislih živela predstava njihove skupnosti. V nasprotju z Gellnerjem (1964, 1983) in mnogimi drugimi, ki se osredotočajo na politične aspekte nacionalizma, skuša Anderson razumeti silo in vztrajnost nacionalne identitete in sentimenta. Dejstvo, da so ljudje pripravljeni/prisiljeni umreti za svoj narod, namreč kaže na takšno izjemno moč.

Kljub nekaterim razlikam se Andersonova perspektiva v večji meri prekriva z Gellnerjevo. Oba poudarjata, da so narodi ideološki konstrukti, ki skušajo povezati (samo-definirano) kulturno skupnost in državo ter ki ustvarjajo abstraktno skupnost, ki je drugačna od prejšnjih dinastičnih držav ali skupnosti, temelječih na sorodstvu (Hylland Eriksen, 2002: 99).

Anderson pravi, da je sodobni nacionalizem pravzaprav dedič dveh stoletij zgodovinskih sprememb:

Zaradi razlogov, ki sem jih poskušal orisati, ima ta dediščina dve plati. [...] Videli smo, da je bil »uradni nacionalizem« od začetka zavestna, samozaščitna politika, ki je bila v tesni zvezi z ohranitvijo interesov imperija in dinastije. Toda ko se je znašel na odru, vsem na očeh, ga je bilo enako lahko posnemati kot pruske vojaške reforme na začetku 19. stoletja. Stalna značilnost te vrste nacionalizma je bila in je njegova uradnost – torej dejstvo, da je izšel iz države in je rabil predvsem za ohranitev državnih interesov. (Anderson, 2003: 177–178)

Sociološka tipizacija

Dosedanja analiza in raziskovanje nacionalizma sta identificirala nekatere specifične zgodovinske in politične kontekste, znotraj katerih so se vzpostavili narodi, in to nam omogoča, da na podlagi Smithove (Rizman, 1991: 21–22) sociološke tipizacije formuliranja narodov opredelimo te kontekste. Prvi model je *zahodni*; po njem se narod in država pojavita vzajemno, država pravzaprav vzpostavi narod/nacijo. Do takega učinka je prišlo, ko so se dinastične in teritorialne države izoblikovale okrog osrednjega etničnega jedra, nato pa so se jim s političnimi zvezami, porokami, prisilo in različnimi administrativnimi ukrepi »pridružile« preostale etnične in religiozne skupine. Najbolj reprezentativni primeri so Španija, kjer je kastiljski etnos podredil sosednje kulture, Francija, ko je *L'Ile de France* politično prevladal nad Korzičani, Okcitanci, Bretonci in drugimi etničnimi skupinami, ter Velika Britanija, ki se je formirala primarno na podlagi dominantnega angleškega jedra na račun irske, valižanske in škotske kulture in jezika.

Drugi princip vzpostavitve nove formacije, v tem primeru politične nacije, je *imigrantski*. Tukaj delne etnije oziroma pogosto politično motivirane skupine priseljencev ustanovijo svojo lastno državo in nato vanjo postopoma absorbirajo in asimilirajo nove prišleke. Primeri takšnega nastanka držav so ZDA ali Avstralija s prevladujočim vplivom angleških skupin priseljencev in Argentina, Čile, Brazilija s pretežno španskim oziroma portugalskim vplivom (ibid.).

O *etničnem* modelu formiranja naroda govorimo v tistih primerih, kjer »*etniže na različnih stopnjah politične samozavesti postavljajo na dnevni red zahteve po ozemlju, gospodarski avtonomiji, pravnem in izobraževalnem sistemu, nato pa še zahtevo po lastni državnosti*« (ibid.). Primere za ta tip najdemo v večjem delu vzhodne Evrope, pa tudi v zadnjih uspešnih primerih uveljavitve pravice do samoodločbe, denimo na vzhodnem Timorju, v Eritreji in pri najmlajši članici svetovne skupnosti, Črni gori.

Po Smithovi tipizaciji ostane še zadnji, *kolonialni* model, kjer je država vsiljena od zunaj, s strani kolonialnih (in neokolonialnih) sil, brez kakršnega koli upoštevanja kulturnih, verskih, etničnih ali jezikovnih meja. V tem kontekstu geografsko govorimo predvsem o podsaharski Afriki in Aziji, hkrati pa v ta model spada tudi obraten proces, namreč situacija, ko se kolonizirana ozemlja, z namenom vzpostavitve lastne države povežejo, pri tem pa se ne ozirajo na etnične in druge razlike, najpogostejši motiv jim predstavlja osamosvojena oblast in od kolonizatorjev neodvisna država. Žal je prej pravilo kot izjema, da dominantne etnične ali verske skupine znotraj tako nastalih držav v obdobju po vzpostavitvi neodvisnosti prevzamejo pozicijo dominantnega in izključevalnega elementa, ki jo je pred tem igral kolonizator. Primeri za takšen model so denimo Indonezija, Indija, Namibija ali Nigerija.

Ustavimo se še pri razvrstitvi teorij nacionalizma, kot jih ponujata Rizman (1991: 27–31) in Breuilly (1982). Predstavljeni so štirje sklopi, in sicer (1) komunikacijski, (2) marksistični, (3) psihološki in (4) funkcionalni. Prednost komunikacijskega je v tem, da je razbremenjen ideoloških nastavkov in instrumentalizacije naroda. Narod je po tem pristopu razvit sistem notranjih komunikacij, ki proizvajajo občutek skupne identitete. Druga, marksistična teorija vprašanje nacionalizma razumeva skozi optiko bolj temeljnega razumevanja razrednih konfliktov znotraj ene družbe in ekonomskimi konflikti med različnimi družbami. Družboslovje danes ocenjuje, da je bil ta pristop neuspešen pri razlagi nacionalizma, saj ne le da je ideologija marksizma pomanjkljivo razumevala in teoretizirala to vprašanje, pravzaprav se je pogosto sama nereflektirano izražala z nacionalističnimi vsebinami. Tretji, psihološki pristop poudarja potrebo posameznikov po istovetenju s širšimi skupinami in cilji. Kakor hitro pride v neki družbi do pomembnih socioekonomskih ali političnih premikov, ljudje hitro prevzamejo nove identitete, ki jih zahtevajo nove okoliščine. In prav nacionalizem v tem smislu zelo uspešno zapolni to potrebo. V takšnih situacijah je navadno inteligenca tista, ki ponudi nove identitete oziroma ideologijo nacionalizma. Spomnimo se pri tem na slovenski primer. Medtem ko še leta 1986 in 1987 ni nihče, razen redkih skupin ljudi (dela elit in kulturniških krogov), resno razmišljal o možnostih samostojne države, je v relativno kratkem času ideja jugoslovanstva povsem izginila (družbeno-politična in ekonomska kriza sta dosegali vrhunec) in nacionalizem, celo etnocentrizem, je v kratkem času postal prevladujoči politični imperativ in oblika identitete.

Zadnji pristop, ki ga omenjamo, je funkcionalni pristop. Enako kot nekateri drugi tudi sam izhaja iz dihotomije med tradicionalno skupnostjo in moderno družbo. Opozarja na instrumentalno vlogo, ki jo ima nacionalizem in ki jo je odigral pri prehodu iz tradicionalne identitete k moderni. Ponuja namreč stabilno zamenjavo v času družbene krize. To funkcijo nacionalizma sociologi označujejo tudi kot »religijo modernizacije« (ibid.).

Dihotomije – patriotizem versus nacionalizem, vzhodni versus zahodni nacionalizem, etnični versus državljanski nacionalizem

Po Smithu (1995) razlike med različnimi tipi nacionalizma in njihovimi cilji dosežejo konceptualno divergenco med državljsko-teritorialnim modelom in etnično-genealoškim modelom naroda. V tem smislu razlikuje med teritorialnimi in etničnimi nacionalizmi, ki se navznoter diferencirajo še na gibanja pred neodvisnostjo in tiste nacionalizme, ki so neodvisnost dosegli.

Vsakršni politični, medijski ali zgolj vsakdanji diskurz potrjuje vzorec in prepričanje, ki ga opredeljuje tudi Billig in po katerem je »naš« nacionalizem (običajno nacionalizem civiliziranih, urejenih držav) pozabljen oziroma

prevzame obliko patriotizma, nacionalizem kot nekaj nevarno čustvenega in iracionalnega pa je projeciran na »Druge« (1999: 158–159). Na takšno dihotomijo pozitivnega patriotizma in negativnega nacionalizma nakazuje že opredelitev obeh pojavov. Slovar slovenskega knjižnega jezika denimo definira *patriotizem* kot »ljubezen do domovine (amor patrie), naroda, države«; kot sinonim za redoljubje in domoljubje; *nacionalizem* pa nasprotno kot »prepričanje o večvrednosti lastnega naroda in prizadevanje za uveljavitev njegovih koristi ne glede na pravice drugih narodov« (SSKJ).

Tudi Anderson vzpostavlja distinkcijo med dvema različnima pojavoma, ko zapiše, »da nacionalizmi niso le patologija, utemeljena na strahu in sovraštvu do »drugega« [...], so tudi izraz 'politične ljubezni', patriotizmi, ker narodi budijo zelo globoko in požrtvovalno ljubezen, ki se kaže v literarnih in drugih proizvodih nacionalizma: poeziji, prozi, glasbi, likovni umetnosti, arhitekturi« (2003: 157–160). Walker Connor razlaga *nacionalizem* na eni strani z iracionalnostjo, fanatičnim žrtvovanjem, instinktivnostjo, *patriotizem* pa z izrazi, kot so racionalnost, lojalnost, čustvena predanost, pri čemer kot zgled patriotske države ponudi ZDA (Connor, 1994).

Nasprotno stališče ponuja Charles Taylor. Pravi, da gre v obeh primerih v resnici le za različno izražanje iste (nacionalistične oziroma patriotske) sile (Taylor, 1996: 112). Očitno je torej, da niti tisti avtorji, ki vztrajajo pri dihotomiji med nacionalizmom in patriotizmom, kot tudi njihovi nasprotniki, ki zanikajo takšno dvojno naravo, nimajo nedvoumnih kriterijev razlikovanja med obema. Domnevamo, da je odločitev arbitrarna in imajo oboji svoj delni prav. Če so na eni strani ljubezen, navezanost na državo, narod in domovino ter gojenje pristnih kulturnih ali lingvističnih tradicij res precej drugačni od praks ksenofobije, sovraštva, zavračanja manjšinskih skupin, ki ne tako poredko kulminirajo v fizični napad/spopad in celo genocid, da lahko govorimo o dveh ločenih pojavih, pa lahko na drugi strani le s težavo prepoznamo jasno ločnico med obojimi. Zdi se, da so bližje bolj natančnemu opisu tisti, ki oba pola nacional(istič)nega sentimenta percipirajo znotraj istega nacional(istič)nega »paketa«, kljub temu pa ni odveč priporočiti, da raziskovalci in teoretiki nacionalizma vendarle ne vrednotijo obojih, torej benignih in malignih učinkov in identifikacij, ki jih sprožajo nacionalne emocije in gibanja, enako.

V kontekst razprave je potrebno umestiti še eno razlikovanje, razumevanje in interpretacijo nacionalizma na podlagi kronološke in geografske komponente. V zahodni Evropi smo v večini primerov priča t. i. *državljanskemu* nacionalizmu, po katerem je bila najprej vzpostavljena nacionalna država in šele nato konstruirana njena politična nacija. V teh primerih je šlo za močno izraženo civilno kulturo, ki je bila šele sčasoma sposobna povezati različne etnične skupine znotraj enotnega ozemlja. Koliko je bila pri tem uspešna, je seveda povsem drugo vprašanje; na primeru Baskov, Korzičanov ali Ircev, ki

so celo uspeli z ustanovitvijo lastne države, opazamo, da ne vedno najbolj. Connor (2004: 35–47) zavrača takšno razlikovanje med državljskim nacionalizmom (kot lojalnostjo do naroda) in patriotizmom (kot predanostjo državi in njenim institucijam). Pravi sicer, da sta v nekem trenutku to postala popularna koncepta, toda neustrezna sinonima. Terminološka zmeda pa se še poveča, ko v analizo vključimo tudi razlikovanje med državljskim in etničnim nacionalizmom oziroma med njunima nosilcema: demosom in etnosom (Habermas, 1991).

Srednja in vzhodna Evropa naj bi bili za razliko od omenjenega modela predvsem prostor tako imenovanega etničnega ali kulturnega nacionalizma, kjer je bil najprej oblikovan narod in šele potem (njegova) država, do nastanka takšne države pa je narod običajno sobival z drugimi v večnacionalni državi. Utemeljitelj te delitve na *vzhodno*, etnokulturno, in na *zahodno*, državljsko obliko nacionalizma, je bil Hans Kohn (1965).

Definicija filozofa Anthonyja Bircha (1989: 7) pravi takole: »*Ljudje niso konzervativni nacionalisti ali liberalni nacionalisti; so nacionalisti, ki pa so lahko tudi ali konzervativci ali liberalci.*« Takšna delitev namreč producira v državah *zahodnega* tipa nacionalizma diskurz, da je nacionalizem *vzhoda*, t.i. etnični primordialni nacionalizem, bolj problematičen in nevarnejši. Takšen nacionalizem je vedno lociran na obrobje, na periferijo (Balkan, bivše komunistične družbe, območje srednje Azije itd.). Skupek ideoloških navad, prepričanij in postopkov, ki reproducirajo obstoječe nacije kot nacije in ki niso problematizirani zaradi neekstremne oblike, pravzaprav nimajo ustreznega termina, ki ne bi bil obenem že ovrednoten (kot je denimo patriotizem). Takšni deficiti v političnem jeziku demokratičnih družb so le redko nedolžni. Billig (1995) pravi, da neimenovane stvari ne morejo biti identificirane kot problem, njegov termin *vsakdanji nacionalizem* (*banal nationalism*) zajema torej tiste ideološke navade in postopke, ki omogočajo obstoječim nacijam njihovo vsakdanjo reprodukcijo. To lahko jasno pokažemo na primeru ZDA v času druge zalivske vojne in napada na Afganistan po terorističnih napadih 11. septembra 2001. Tamkajšnja javnost je bila v hipu mobilizirana in pripravljena podpreti tako vojno kot tudi tedaj neprijubljenega nekdanjega predsednika Georgea W. Busha. Podoben primer se je zgodil pred prvo zalivsko vojno, ko je v ZDA javnomnenjska naklonjenost vojni po govoru Geoga Busha starejšega (16. 1. 1991) narasla z običajnih 50% na skoraj 90%. Nasprotovanje vojni je bilo – podobno kot pred napadom na Afganistan – le minimalno in še takrat v medijih označeno kot nepatriotsko, izdajalsko. Predvajanje ameriške himne se je povzpelo v vrh številnih popularnih glasbenih lestvic, na ulicah pa je narasla prodaja majic, klobukov, zastav in drugih predmetov s patriotskimi simboli. Z Billigovim konceptom *vsakdanjega nacionalizma* se bomo podrobneje soočili v nadaljevanju.

Povsem *državljske* lojalnosti so pogosto spravljene pod naslov *patriotizma* oziroma *konstitucionalnega patriotizma*. To dopušča dve ekstremni opciji in več vmesnih pozicij. Prvo opcijo je razvila skupina teoretikov, vključno z Ernestom Renanom (1882) in Maxom Webrom (1970), v zadnjem času pa jo je branil tudi Rogers Brubaker (2004). Glede na njihove povsem voluntaristične definicije je narod katerakoli skupina ljudi, ki si želi doseči skupno politično, državi podobno, organizacijo. Če takšna skupina ljudi uspe pri vzpostavitvi države, potem je lojalnost članov *državljske* narave (v nasprotju z etnično). Pri drugem, bolj tipičnem ekstremu se nacionalistični zahtevek nanaša na neprostovoljno skupnost skupnega izvora, jezika, tradicije in kulture. Gre za pogled na *etnonarod* kot skupnost enakega izvora in kulture, vključno z jezikom in navadami. Ta razlika je podobna (čeprav ne identična) tisti med *državljskim* in *etničnim* nacionalizmom, kjer je prvi veljal za zahodno Evropo, drugi pa za centralno in vzhodno Evropo.

Za *etnonacionaliste* je predvsem *etnokulturni* izvor tisti, ki določa članstvo v skupnosti. Po njihovem ne more nihče izbirati svojega članstva, saj je le-to določeno z rojstvom in zgodnjo socializacijo. Takšna predstava je seveda utopična, saj je jasno, da so se etnične skupine vedno mešale med sabo in je nemogoče najti takšno, kjer bi bili vsi pripadniki identičnega izvora. Tudi to je razlog, da nacionalisti poudarjajo predvsem kulturno članstvo in govorijo o nacionalnosti, pri čemer izpuščajo predpono *etno-* (Gans, 2003).

Benedikt Anderson (2003: 40) zapiše, da nacionalizmi nimajo samo *patološkega značaja*, utemeljenosti v strahu in sovraštvu do »Drugega« ter sorodnosti z rasizmom: »*Nacionalizmi so tudi 'politične ljubezni', patriotizmi, ker narodi prebujajo zelo globoko, požrtvovalno ljubezen, ki se kaže v kulturnih proizvodih nacionalizma: poeziji, prozi, glasbi, likovni umetnosti*« (ibid.: 157–160). Tako vidimo, da celo tisti avtorji, ki vztrajajo pri zgoraj omenjeni dihotomiji, nimajo jasnih kriterijev razlikovanja med patriotizmom in (etničnim) nacionalizmom. Walker Connor (1994) denimo, pojasnjuje nacionalizem z izrazi, kot so iracionalnost, nešteta fanatična žrtvovanja, instiktivnosti, patriotizem pa kot racionalnost, lojalnost, določeno čustveno pripadnost ipd., pri čemer kot zgled patriotske države ponudi ZDA. Redko koga prepriča takšno razlikovanje med patriotizmom kot »ljubeznijo in navezanostjo na državo« in nacionalizmom kot ksenofobijo in sovraštvom do drugih narodov. Oba koncepta predstavljata »*eno in isto*« (Jurić-Pahor, 2000: 155–156). To seveda ne pomeni, da bi, denimo, čečenske upornike in katalonske nacionaliste metali v isti koš, saj med njimi obstajajo bistvene razlike. Hkrati pa gre v obeh naštetih primerih, kot pravi Charles Taylor, zgolj za različno izražanje iste (nacionalistične oziroma patriotske) sile (Taylor, 1996: 112).

Dihotomija vzhodni/zahodni nacionalizem oziroma etnični/državljski nacionalizem tudi za van den Berghe², verjetno najvidnejšega zagovornika primordiale paradigme v študijah nacionalizma, ni realna. Tudi za primere, kjer nekateri teoretiki utemeljujejo takšno distinkcijo (Francija, Britanija), van den Berghe zatrjuje, da je bil denimo razvoj francoskega nacionalizma pravzaprav zgodovina etnocida, v katerem so bile v daljšem obdobju vse drugačne kulture izbrisane. Velika Britanija kot ideja pa po njegovem izhaja iz 19. stoletja, pred tem so obstajale zgolj posamezne etnonacionalnosti (Angleži, Irci, Valežani, Škoti) – tiste, ki so dominirale. Bernard Yack dodaja, da

[..]. že samo razlikovanje med etničnim in državljanskim nacionalizmom odraža precejšnjo mero etnocentrizma; kot da politične identitete Francozov in Američanov ne bi bile tudi kulturno podedovani artefakti. /.../ Označevanje politične skupnosti v tako imenovanih državljanskih nacijah za racionalno in prostovoljno pripadnost nizu političnih principov razumem kot nevzdržno mešanico samočaščenja in iluzij. (1999: 105)

Izrazi skrajnega nacionalizma po letu 1990

Diskurz patriotizma in/ali nacionalizma niti ne izraža vedno skrajnih občutij superiornosti, izključevanja in šovinizma niti nima v vseh okoljih in obdobjih enakega vpliva. Porast radikalnih desničarskih gibanj, strank in ideologij ni stabilen, je pa izrazitejši ob večjih družbenih pretresih in spremembah. Eno takšnih prelomnih obdobji so bila devetdeseta leta prejšnjega stoletja, ponekod pa imajo radikalne desničarske stranke opazno politično moč tudi dandanes. Nekaj odmevnejših primerov takšnih skrajno desničarskih strank dosega na volitvah dovolj podpore za uvrstitev v nacionalni (in evropski) parlament. Omenimo nekaj takšnih strank, ki svojo promocijo gradijo na skrajnih predpostavkah sovraštva do tujcev, priseganju na kult nacije ipd.: La Front National (Nacionalna fronta) v Franciji, Narodowe Odrodzenie Polski (Poljski narodni preporod) na Poljskem, Alleanza Nazionale (Nacionalno zavezništvo) in Lega Norte (Severna liga) v Italiji, Vlaams Blok (Flamski blok) v Belgiji, Freiheitliche Partei Österreichs (Svobodnjaška stranka) v Avstriji idr.

Nekateri avtorji, denimo György Schöpflin (2002: 70–72), v tem kontekstu opozarjajo na relevantne razlike med desnim ekstremizmom v zahodni Evropi in v nekdanjih komunističnih državah vzhodne Evrope. Koncepte in

² Ta vidik je podrobneje predstavljen v obsežnem pogovoru z avtorjem, objavljenem v *Teorija in praksa*, let. 43, 5–6, 2006, str. 846–864.

oznake, kot sta *ekstremna desnica* ali *ultra desničarji*, uporabljajo nekateri teoretiki zgolj takrat, ko razpravljajo o tistih desničarskih političnih skupinah, ki odstopajo od norm tradicionalne in sredinske politične retorike. Te skupine navadno vključujejo revolucionarno desnico, militantne rasistične skupine ter verske ekstremiste, neofašiste in neonaciste. V tej uporabi se termini razlikujejo od drugih desničarskih politik, kot so, denimo, desno usmerjeni populistni ali tradicionalni konzervativci (Mudde, 2000; Hainsworth, 2000; Betz, 1994).

V zahodnem demokratičnem diskurzu je desničarski ekstremizem označen kot rasističen, ksenofobičen in nasilen, v nekaterih primerih tudi populističen. Populizem je razumljen kot diskurz, politična tendenca ali gibanje, ki v večini primerov zavrača institucionalne strukture (ni pa to nujno), je antiindividualističen in radikalen pri kritiki demokratičnih pridobitev obstoječih režimov ter zaznamovan z obljubami odrešitve in zveličanja. Populistični voditelji vedno obljublajo več, kot so v realnosti sposobni doseči, teorije zarote so sestavni del njihove politične retorike. Ta retorika je praviloma uperjena proti izbranim skupinam prebivalstva, ki postanejo krive za vse nepravilnosti, nepravilnosti in težave v družbi. Takšna skupina je lahko pravzaprav katerakoli (etnična, verska, jezikovna ali politična) manjšina, ki v poljubnem trenutku izstopa iz prevladujočih družbenih meril ne glede na njeno dejansko identiteto; pomembno je le, da je prepoznavna in da spodbudi odzive pri privržencih populističnih gibanj (Corneille in Yzerbyt, 2002).

Piero Ignazi (2003), strokovnjak za analizo italijanske ekstremne desnice, v svojih zadnjih delih raziskuje tudi druge države, nazadnje primere sedmih zahodnoevropskih držav, Skandinavije in Sredozemlja, kjer ugotavlja, da je večina današnjih ekstremnih desnih političnih strank v resnici drugačnega značaja kot tiste politične ideologije in politične grupacije, ki so se navezovale na fašizem ali nacizem. Dokazuje, da prav ta kontrast pomaga razložiti njihove aktualne uspehe, saj omenjene politične grupacije črpajo iz povsem novih okoliščin, na katerih gradijo svoje politike. Populistična gibanja tako potrebujejo močne karizmatične voditelje oziroma ideologije, ki zanikajo družbeno kompleksnost, ponujajo zelo poenostavljen pogled na svet in navadno delujejo protiintelektualistično. Njihova retorika se opira na kritiko domnevnega uničevanja tradicionalnih vrednot in skupnosti, na antimodernizem in odtujenost v sodobnih družbah, s čimer skušajo mobilizirati ljudske množice.

Po mnenju Georga Schöpflina (2002) poskušajo praktično vsi (postkomunistični) režimi doseči predvsem zmeren demokratični konzervativizem, v katerem skrajni nacionalisti v srednji in vzhodni Evropi dosegajo okrog 10 odstotkov glasov. V določenih okoliščinah – omenimo primer Avstrijske svobodnjaške stranke (FPÖ) iz leta 2002, ki je po uspehu na parlamentarnih

volitvah celo vstopila v vladno koalicijo z Avstrijsko ljudsko stranko premiera Schussela, ali pa primer Jeana Marie Le Pena, ki se je leta 2002 na veliko presenečenje političnih analitikov uspel uvrstiti v drugi krog predsedniških volitev v Franciji – lahko to vodi do njihovega nesorazmerno velikega vpliva na politiko. V vzhodni Evropi sta dva najočitnejša primera te prakse Slovaška in Romunija,³ pa tudi Rusija in Belorusija.

Večina publicistike in zgodovinopisja se, kadar hoče pokazati na najbolj skrajne oblike nacionalizma, referira na obdobje holokavsta in druge svetovne vojne, a je obenem potrebno pripomniti, da so ponekod v vzhodni Evropi v obdobju po drugi svetovni vojni ponovno doživeli svojevrstno »etnično čiščenje«, tokrat v obratni smeri, ko je bilo na tisoče nemško govorečih prebivalcev mest, kot so Gdansk, Kaliningrad, Riga, Talin ali Vilna, pregnanih, in je tako prvič v njihovi zgodovini prebivalstvo postalo v veliki meri enako prebivalstvu okoliškega podeželja (Geary, 2005: 46). Ob tem omenimo, da so bila tudi nekatera slovenska mesta še pred dobrim stoletjem večinoma nemška (denimo Ljubljana ali Maribor) ali italijanska (Koper in Piran). Ob koncu velikih družbenih prevratov (ob razpadu Avstro-Ogrske, po drugi svetovni vojni in po osamosvojitvi) je zato potekala načrtna slovenizacija, ki je služila med drugim tudi (nacionalni) konsolidaciji. Geary (ibid.) v navezavi na to omenja znamenja vnovičnega pojavljanja starejšega vzorca stratificirane in kulturne raznolikosti. V velikih mestih Evrope jezikovna in kulturna stratifikacija vnovič oblikuje dva skrajna pola. Na vrhu so velike multinacionalne korporacije in znanstvene institucije, ki v veliki ali pretežni meri uporabljajo angleščino, z malo posluha za lokalne jezike. Na spodnjem robu družbene lestvice pa najdemo prebivalce priseljence (iz Afrike, Turčije, Indije itd.), ki govorijo svoje domače jezike, novemu okolju prav tako tuje. Te nove okoliščine, pogosto sprejete s strahom in nasprotovanjem, so po svoje vrnitev k starodavnemu vzorcu etnične raznolikosti. *»Evropa dejansko vnovič postaja podobna svoji preteklosti«* (ibid.).

Govorimo torej o tisti že omenjeni politični praksi, ko je s (skrajnim) nacionalizmom vedno označen »Drugi«, pri kritičnih samoopredelitvah pa takšne oznake srečujemo veliko redkeje. Da bi razumeli moderni nacionalizem, pravi Taylor (1996: 120), bi morali vedeti tudi to, kako so mu podvržene demokratične družbe.

³ *Ultranacionalistični župan mesta Cluj, Gheorghe Funar, izrazit nasprotnik madžarske manjšine, ki v Romuniji šteje skoraj dva milijona ljudi, je v enem izmed svojih nastopov pojasnjeval razloge za neuspeh Romunije pri neposrednih tujih investicijah. Zatrjeval je, da je diskriminacija Romunije delo Madžarov, ki so usposobili skupino mladih žensk ter jih poslali na Zahod, da bi zapeljale tamkajšnje voditelje in jih naščuvale proti Romuniji (Schöpflin, 2002: 109).*

Vsakdanji nacionalizem

Več raziskovalne pozornosti bi bilo potrebno nameniti tudi tako imenovanemu banalnemu nacionalizmu, kot ga definira Michael Billig (1995) in ga prevajamo z izrazom *vsakdanji nacionalizem*. S takšnim nacionalizmom se reproducira nacionalna država in je (še vedno) prisoten tudi v kapitalističnih demokracijah zahodnoevropske civilizacije.⁴ Billig pravi, da »*problem ni v tem, kaj večina socioloških teorij opisuje kot nacionalizem*« (ideologije nestrpnosti, ekstremne izbruhe nasilnega obnašanja, radikalna gibanja itd.), ampak predvsem kaj izpušča – *vsakdanji nacionalizem, ki obsega tako predsodke in stereotipe kot izobešanje zastav, zahvalne dneve, državljanske obletnice, te »običajne karnevale presežnih čustev*« (1999: 166). O tem je pisal že Orwell, rekoč, da lahko prav takšen nacionalizem razpoloženje ljudi v trenutku spremeni iz ravnodušnosti in poštenosti v zlobno in slepo privrženost določeni ideji: »*Spodbujen in opogumljen z nacionalizmom lahko njegova intelektualna dostojnost v trenutku izgine, preteklost je lahko spremenjena in najpreprostejša ter najmanj dvoumna dejstva so lahko zanikana*« (Orwell, 2001: 103).

Billig (1999: 7–9, 37–44) pravi, da se neimenovane stvari ne morejo identificirati kot problem, zato vsakdanji nacionalizem opredeli kot ideološke navade in postopanja, ki omogočajo obstoječim nacijam njihovo vsakdanjo reprodukcijo. S tem se izogne terminološki zmedi, v kateri ne bi bilo nobenega razlikovanja med zastavo, s katero so srbski vojaki jurišali nad bošnjaške civiliste, in zastavo, ki visi pred pošto v nekem ameriškem mestu in ne zbuja nobene pozornosti. Billig ob tem ponazori vseenost med levimi in desnimi političnimi opcijami, ko gre za nacionalističen diskurz, na primeru Guardian, najbolj liberalnega britanskega časnika, v katerem je bil objavljen članek (6. 9. 1993) ob odprtju srbskega muzeja na grškem otoku Krfu. Avtorjev način pisanja je vseboval opise nadškofa z zlatim križem, ki je blagoslavljal, medtem ko so moški jokali; opisoval ga je kot zgovoren in »ognjevit prikaz strastnega nacionalizma«. Medtem ko ta dogodek ni bil uradna proslava in ga je avtor demonstriral kot zgovoren primer nacionalističnih čustev, Billig opozarja, da so uradne proslave,

⁴ Termin civilizacija uporabljamo zadržano. Dileme, ki jih je v znanstveno razpravo vnesel Samuel Huntington, so večpomenske in zahtevajo kritično distanco. Tezo o spopadu civilizacij je v letu 1990, takoj ob koncu hladne vojne, formuliral Bernard Lewis. Gre za paradigmo, ki hoče razložiti trenja in svetovne konflikte, predvsem med Vzhodom in Zahodom, potem ko sta (raz)padla berlinski zid in Sovjetska zveza. Huntington se je leta 1993 najprej s člankom, nato pa leta 1995 s knjigo *Spopad civilizacij in preoblikovanje svetovnega reda* pridružil tej formulaciji: »Moja hipoteza pravi, da glavni vir konflikta v tem novem svetu ne bo primarno ideološki ali primarno ekonomski. Glavna točka razkola v človeštvu in dominantni vir konflikta bo kulturni. [...] Spopad civilizacij bo dominiral globalno politiko. Glavna črta med civilizacijami bo tudi vojna linija prihodnosti. Konflikt med civilizacijami bo zadnja stopnja v evoluciji konflikta in modernem svetu« (Huntington, 2005).

slavnostne politične večerje, otvoritve nacionalnih spomenikov (ki jih spremljajo zastave, himne, domoljubni govori) »prav tako ali še celo bolj izrazi nacionalizma, pa o njih nihče ne govori ali piše na tak način« (Billig, 1999: 170). Zamišljanje ne pomeni nepretrganega toka aktivnega zamišljanja. Zamišljanje nacionalnega sčasoma ponikne v ozadje in postane povsem banalno, torej samoumevno in nemo navzoče, aktivno na povsem neopazen način, in sicer v funkciji tihega opominjanja. Vsakdanji nacionalizem se nanaša predvsem na ideološko zavest o nacionalnem in zajema tudi tradicionalno spregledane in terminološko povsem zanemarjene načine oblikovanja oz. vzdrževanja predstav o nacionalnem. Pogosto zajema nezavedna, ne samo načrtno spregledana, zdravorazumska verjetja o nacionalnem in vsakdanje prakse oblikovanja/vzdrževanja le-teh. Naštejmo le nekatere: državni simboli, državne prireditve, nacionalni simboli na izdelkih (»znak slovenske kakovosti«) ali ob robu športnih prizorišč ter na dresih (»naših«) športnikov, skratka različni načini interpretiranja države kot nacionalnega prostora in državljanov kot naroda, ki naseljuje svoj (nacionalni) prostor, katerega sestavni del je tudi moralno vrednotenje in predstavljanje pripadnosti nacionalnemu kot naravno in samoumevno. Vse to so oblike življenja, ustaljene oblike delovanja, mišljenja in govora o »nas« kot narodu in nacionalnem prostoru kot »naši« domovini. Pomembno vlogo pri vsakdanjem reproduciranju nacionalnega pripisujeta tako Anderson kot Billig dnevni tisku (oziroma vsakdanjemu diskurzu nasploh), ki o dogodkih poroča s pozicije moči nacionalne države.

Vsakdanji v besedni zvezi vsakdanji nacionalizem nikakor ne pomeni benignen. Kot smo že ugotovili, meje med negativno in pozitivno vlogo nacionalnega ni mogoče enkrat za vselej ali natančno potegniti. Če ne drugega, je vsakdanji nacionalizem osnova reprodukcije nacionalnih institucij, ki nadzorujejo uporabo orožja ali sprejemajo diskriminacijske ukrepe proti kateri od manjšinskih skupnosti. Prav takšen diskurz, ki ga politiki ponujajo s parolami »nacionalnega interesa« in »narodovega blagra«, je lahko podlaga, da prebivalstvo podpre uporabo nasilja ali institucionalizacijo diskriminacije. Vsakdanji nacionalizem je torej temeljnega pomena za obstoj nacionalne skupnosti. Gre za interpretativne prakse uvajanja zgodovinsko specifičnega razumevanja načina življenja. Na ta način zgodovinsko specifična (to je nacionalna) oblika zavesti (p)ostaja nekaj povsem samoumevnega.

Sklep

V tem prispevku smo izluščili nekaj ključnih vprašanj in ponudili nekaj relevantnih odgovorov, ki zadevajo koncepte, ki niso vedno v ospredju teoretiziranja nacionalizma. Pri tem pa smo se, denimo, izognili vprašanju o izvoru naroda in nacionalizma, še vedno trajajočim terminološkim

nedorečenostim, ki študije nacionalizma spremljajo od samih začetkov, neposredno pa tudi dilemam o tem, katera od tekmujočih teoretskih paradigem (modernistična, etnosimbolna, primordialna ali perenialistična) je najprepričljivejša.

Na vzorcu štirih izpostavljenih konceptov (vsakdanji nacionalizem, zamišljene skupnosti, izumljene tradicije in dihotomije v študijah nacionalizma) smo predstavili glavne izsledke ter teoretsko konfrontirali in izpostavili izbrane avtorje.

Študije nacionalizma so se v zadnjih dveh desetletjih razvile v resno in prepričljivo interdisciplinarno področje raziskovanja, kljub temu pa še tako resna in poglobljena analiza ne more ponuditi (do)končnih odgovorov. Nekateri avtorji, na primer, nasprotujejo pristopu oziroma poskusu, da bi narod razumeli kot posebno obliko družbenega konstrukta in nacionalizem kot diskurz (Umut Özkirimli, 2005); Anthony D. Smith s svojimi privrženci – teoretiki etnosimbolne paradigme vztraja na etnični podlagi modernih narodov in nacionalizmov, čeprav isti avtor zagotavlja, da ni etnosimbolizem nič drugega kot »*notranja kritika in poglobitev modernistične pozicije*« (1998: 145); zagovorniki modernistične teorije na drugi strani zapirajo vrata kritičnim prispevkom, ki jih ponujajo etnosimbolisti, primordialisti in perenialisti.

Vse kaže, da lahko na področju študij nacionalizma pričakujemo nove prispevke, ideje in rešitve, prav tako tudi nadaljevanje konfrontacije med obstoječimi paradigmami. V globalni dobi, ki napoveduje konec moderne, narodi in nacionalizmi še vedno vztrajajo, pravzaprav jih določeni pritiski globalizacije silijo, da še bolj strnejo vrste oziroma naslavlajo nove nacionalne zahteve in vztrajajo pri bolj robustni politični in nacionalni emancipaciji.

LITERATURA

- Anderson, Benedict (2003): *Zamišljene skupnosti: o izvoru in širjenju nacionalizma*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Betz, Hans-Georg (1994): *Radical right-wing populism in Western Europe*. Houndmills, Basingstoke. London: Macmillan.
- Billig, Michael (1995): *Banal Nationalism*. London - Thousand Oaks - New Delhi: Sage Publications.
- Billig, Michael (1999): »Spomin na vsakdanji nacionalizem«. V: Mirjana Nastran Ule (ur.): *Predsodki in diskriminacije: Izbrane socialno-psihološke študije*. Str. 157–183. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče.
- Birch, H. Anthony (1989): *Nationalism & National Integration*. London. Routledge.
- Brubaker, Rogers (2004): *In the Name of the Nation: Reflections on Nationalism and Patriotism v: Citizenship Studies*, vol. 8, št. 2., 115–127.
- Calhoun, Craig (1997): *Nationalism*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

- Connor, Walker (1994): *Ethnonationalism. The Request for Understanding*. Princeton: Princeton University Press.
- Connor, Walker (2004): *The Timelessness of Nations. V: Nation and Nationalism* 10. 35–47.
- Corneille, Oliver, Vincent Y. Yzerbyt (2002): Dependence and the formation of stereotyped beliefs about groups: from interpersonal to intergroup perception. V: Craig McGarty, Vincent Y. Yzerbyt, Russell Spears (ur.): *Stereotypes as Explanations: The Formation of Meaningful Beliefs about Social Groups*. Str. 110–130. Cambridge University Press, Cambridge.
- Eriksen, Thomas Hylland (2002): *Ethnicity and Nationalism, Anthropological Perspectives*. London: Pluto Press.
- Foucault, Michel (1991), v: Rabinow, Paul (ur.): *The Foucault reader*. London: Penguin Books.
- Gans, Chaim (2003). *The Limits of Nationalism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Geary, Patrick J. (2005): *Mit narodov, srednjeveški izvori Evrope*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- Gellner, Ernest (1964): *Thought and Change*. London: Weidenfeld and Nicholson.
- Gellner, Ernest (1983): *Nations and Nationalism*. Ithaca: Cornell University Press.
- Habermas, Jürgen (1991): *Državljanstvo i nacionalni identitet*. Št. 11, 1, str. 137–155. Zagreb: Filozofska istraživanja.
- Hainsworth, Paul (ur.). (2000): *The politics of the extreme right: from the margins to the mainstream*. London, New York: Pinter.
- Hobsbawm, Eric J. (ur.); Ranger, T. (ur.) (1989): *The Invention of Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hobsbawm, Eric J. (1990): *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Huntington, Samuel P. (2005): *Spopad civilizacij*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Ignazi, Piero (2003): *Extreme Right Parties in Western Europe*. New York: Oxford University Press.
- Jurić-Pahor, Marija (2000): *Narod, identiteta, spol*. Trst: ZIT EST.
- Kohn, Hans (1965): *Nationalism: its Meaning and History*. New York: Van Nostrand Reinhold Company.
- Mandelc, Damjan, Bajt, Veronika (2006): *Enfant terrible študij nacionalizma: intervju s profesorjem Pierrom van den Berghejem*, Bled, maj 2005. *Teorija in praksa*: let. 43, št. 5–6, str. 846–864.
- Mudde, Cas (2000): *Extreme-rights parties in Eastern Europe. V: Patterns of prejudice*. Let. 34, št. 1, str. 5–27.
- Orwell, George (2001): *Živalska farma/Izbrani eseji*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Özkirimli, Umut (2005): *Contemporary Debates on Nationalism. A Critical Engagement*. Basingstoke: Macmillan.
- Renan, Ernest (1882): *»What is a Nation?«* V: *Nation and Narration*, H. Bhabha (ur.) (1994): London, New York: Routledge.
- Rizman, Rudi (ur.) (1991): *Študije o etnonacionalizmu*. Ljubljana: Krt.
- Schöpflin, George (2002): *Nations, Identity, Power: The New Politics of Europe*. London: Hurst & Company.

- Smith, Anthony D. (1995): *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity Press.
- Smith, Anthony D. (1998): *Nationalism and Modernism: A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism*. London: Routledge.
- Taylor, Charles (1996): Nacionalizem in moderna. *Nova revija*, let. 15, št. 167, str. 112–127. Ljubljana: Nova revija.
- Yack, Bernard (1999): *The Myth of the Civic Nation*. V: Beiner (ur.): *Theorizing Nationalism*. Albany: State University of New York Press.
- Weber, Max (1970): *From Max Weber*. London: Routledge.